

نقد و بررسی شعرای قبل و بعد از انقلاب از منظر انعکاس مضامین مهدوی

منصور نیک‌پناه^۱

چکیده

ادبیات هر کشور گنجینه‌یی از اعتقادات و باورهای آن سرزمین را در خود ذخیره و حمل می‌کند. اعتقاد به ظهور منجی مصلح در پایان دوران عقیده‌ایست که در لابلای متون و دواوین شعرا و ناظران آثار ادبی قابل رصد و پیگیری است. بروز انقلاب اسلامی در ایران یکسری اعتقادات را بارز و پررنگ نمود. یکی از این باورها اعتقاد به ظهور منجی و به طور خاص حضرت حجت و قائم آل عباس است. در این پژوهش به نقد و بررسی متون شعری معاصر انقلاب (قبل و بعد از انقلاب) و میزان انعکاس این مضامین در این گونه آثار هستیم. با بررسی‌های صورت گرفته این نتایج حاصل می‌گردد که هر چه شور انقلابی و آزادی خواهی و مقاومت و پایداری در بین ایرانیان پررنگ‌تر شده است، واژگان مرتبط با منجی و موعود دارای بسامد و تلالو بیشتر می‌گردد. در این پژوهش با مراجعه به آثار شعرای معاصر به جست و جوی کلید واژه‌های مهدوی در آنها پرداخته شده است. این تحقیق که از نوع تحلیل محتوی و توصیفی تحلیلی می‌باشد، به روش کتابخانه‌یی اقدام به جمع‌آوری اطلاعات و داده‌های مورد نیاز نموده و مجموعه‌ی اشعار شعرای معاصر (بعد از انقلاب مشروطه) را به صورت تصادفی انتخاب و نقد و بررسی نموده است.

کلید واژه‌ها: منجی، شعر، انقلاب، موعود..

۱۱. دانشیار، گروه عمومی، حسابداری، مجمع آموزش عالی سراوان، سراوان، ایران.
mansour.nikpanah@yahoo.com

۱. مقدمه

آدمی موجودی است دارای ابعاد جسمانی و روحانی، که هر دو نیاز به تغذیه و خوراک دارند. نوع تغذیه هر یکی از این ابعاد بشر متفاوت است. تغذیه روحانی، اشباع ناپذیر و نامحدود است و هرچه پیش‌تر می‌رود، بر ولع و خواستندش افزوده می‌گردد؛ اما آدمی در خوراک جسمانی قابلیت اشباع را دارد. یکی از خوراک‌های روح آدمی محتویات معنوی نهفته در آثار ادبی هر سرزمین است. هرچه این آثار از ارزش پربارتر و روحانی‌تر برخوردار باشد، بهره‌مندی روح قاعدتاً بیشتر و افزون‌تر خواهد بود.

ادبیات فارسی از پربارترین و غنی‌ترین ذخایر فرهنگی ملل جهان است که همچون کشکولی مملو از گنج و نعمت ارزشهای انسانی را در آن می‌توان یافت. آنچه بعد ارزشی شعر فارسی را برجسته می‌زند، جنبه‌ی مذهبی و اعتقادی ساکنین این سرزمین است که از بدو، تبلور آن حتی قبل از فارسی دری، دیده می‌شود. یکی از این ابعاد ارزشی، ارادت و محبت به اهل بیت است، که با جان و روح ایرانیان عجین شده است. همین عشق و علاقه سبب گردیده شعرا رشته‌ی سخن را در جهت ساحت اهل بیت سوق داده سروده‌هایشان را به زیور نام و القاب و اوصاف آنها آراسته‌اند. عاطفه‌ی ایرانی و عشق ذاتی به اهل بیت علیهم‌السلام باعث شده تا شعر آیینی به ویژه مهدوی در ادبیات فارسی پدید آید.

فلسفه‌ی امید به پدیدار شدن منجی و رهایی‌بخش و بسترسازی فضای جامعه به نفع آن عقیده، اتفاقی است که اقوام و ادیان مختلف به شیوه‌های مختلف در آثارشان منعکس نموده‌اند. مسلمانان در این میان، با عنایت به وجود دکترین مستحکم و مشترک که به نوعی جامع کلیه‌ی مذاهب و فرق اسلامی است، در آثار و اشعارشان به بهانه‌های مختلف مهار فکر و احساس را به آن سوی کشانده‌اند. حوادث و حکومت‌ها در اعصار متفاوت با

عنایت به رویکردی که در پیش گرفته‌اند در پرننگ شدن یا ضعف این رگه‌ها موثر بوده‌اند. به نظر می‌رسد، فجر انقلاب اسلامی که به نوعی، مدعی طلوع ظهور و بسترساز قیام حجت است، در بازتاب تمام نمای مبانی و مسایل مربوط به آن تاثیر شگرف نهاده است. بر این اساس در این مقاله تلاش نویسنده بر آن است تا با بررسی اشعار شعرای شاخص مقارن با انقلاب و شعرای بعد از انقلاب به نقد و بررسی میزان تجلی این افکار و اندیشه‌ها در این آثار بپردازیم.

۱-۱. بیان مساله

شعر فارسی در لایه لایه زندگی مردم این مرز و بوم چنان نفوذ نموده‌است که نمی‌توان ایران و ایرانی را فارغ از شعر در نظر گرفت. چنان شعر در رگ و روح ایرانیان رسوخ کرده‌است که بسیاری از مبانی عقیدتی آنها را با نگرشی به آثارشان می‌توان شناسایی کرد. یکی از این عقاید مشترک و محوری در آثار ادبی از همان ابتدای تبلور شعر فارسی، عقیده به ظهور منجی است. البته این فاکتورهای الهام‌بخش در ادوار مختلف بنا به شرایطی که در اجتماع ایرانیان پیش می‌آمد جلوه و بازتاب متفاوتی به خود می‌گرفت. انقلاب اسلامی با رویکرد ویژه و ادعای بسترسازی انقلاب قایم آل عبا، باید در پرننگ شدن این پارامترها نیروی محرکه و تقویت کننده باشد. اینکه واقعا انقلاب چنین تاثیری در آثار ادبی به ویژه شعرای بعد از انقلاب گذاشته است، سوالی است که در این پژوهش در پی پاسخ دادن به آن هستیم.

۲-۱. روش تحقیق

مشاهیر ادبی ایران معاصر چه قبل از انقلاب چه بعد از انقلاب شناخته شده و معروف هستند. در این اثر ابتدا اشعار و آثار شاعران شناخته شده سرایندهگان دوره‌ی مورد نظر انتخاب گردید. البته شعرای بعد از انقلاب عموماً محدود به دو دهه اول انقلاب می‌شود. آنگاه به بررسی واژگان مورد نظر در آثارشان پرداخته شد و موارد مد نظر یادداشت برداری گردید. در نهایت این پژوهش که در پی تحلیل محتوی است، با تحقیق توصیفی تحلیلی و استفاده از روش کتابخانه‌یی و مراجعه به آثار و منابع مستند و دست اول تنظیم و تدوین اثر پرداخته است.

۳-۱. پیشینه تحقیق

پس از انقلاب رویکرد پژوهشی محققان به اشعار آیینی برجسته‌تر و با نمود مشهود دیده می‌شود. و می‌توان نمونه‌های مختلفی از تحقیقات انجام شده را شناسایی نمود، از

جمله:

پیمان صالحی و هدیه جهانی (۱۴۰۱) مقاله‌یی با عنوان: بررسی ادبیات مهدوی و امید دینی در اشعار سید موسی طالقانی شاعر معاصر عراقی ارایه نمودند و در آن اظهار داشتند: یکی از باورهای عمیق در تمام ادیان اعتقاد به ظهور منجی است این پدیده در دین مبین اسلام نمود بیشتری دارد. بررسی نگاه شاعر می‌تواند وضعیت اجتماعی، سیاسی، فرهنگی هر دوره‌ای را تا حدودی نمایان سازد. همانطور که بیان شد یکی از مفاهیمی که همواره ذهن بشر را به خود اختصاص داده است مفهوم منجی و رهایی بخش است که شاعران نیز از این مساله مبرا نبوده‌اند و در این میدان زبان به سرایش و سرودن گشوده‌اند. سید موسی طالقانی یکی از شعرای معاصر عراقی است که بخشی از اشعار خود را به امام زمان عجل الله تعالی فرجه الیه اختصاص داده است بررسی امید دینی مربوط به این اشعار کاری است که این پژوهش بدان می‌پردازد. هادی حیدری نیانایینی و مجید سلمانی (۱۳۹۹) مقاله‌یی به نام بررسی تطبیقی مضامین اشعار مهدوی در ادبیات فارسی و عربی عرضه نمودند و اشاره نمودند: یکی از مضامین مشترک در ادبیات متعهد فارسی و عربی، شعر انتظار و موضوع مهدویت است. این مضامین از سده‌های آغازین اسلامی مورد توجه ادیبان و به ویژه شاعران قرار گرفته، که البته در کنار اشعار متعلق به نهضت سرخ حسینی علیه السلام، بخش اعظمی از ادبیات متعهد فارسی و عربی را به خود اختصاص داده است. اگرچه این اشعار متعلق به یک زبان یا مذهب اسلامی ندارد و در بین تمام مذاهب اسلامی چنین مضامینی یافت می‌شود، ولی غالب اشعار آن را می‌توان بین شاعران شیعی و به زبان های فارسی و عربی یافت. در چارچوب موضوع مهدویت، مضامین متعددی مورد توجه شاعران قرار می‌گیرد که از آن جمله می‌توان به مضامینی نظیر: ابعاد شخصیتی حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الیه، ظهور آن حضرت، فرهنگ انتظار، القاب ایشان و... اشاره نمود. اینکه کدام یک از این مضامین در شعر فارسی و کدام یک در شعر عربی مورد توجه شاعران بوده و نحوه پردازش اینگونه مضامین در بین شعرای عربی و فارسی، از جمله مواردی است که در این تحقیق مورد توجه قرار گرفته است.

سیده میترا نیک آیین و فائزه عطوفت شعار جهرمی (۱۳۹۵) با ارایه مقاله‌یی با موضوع تجلی مهدویت و ظهور در شعر انقلاب اسلامی با تکیه بر اشعار قیصر امین پور و سید حسن حسینی، به این نتیجه رسیدند: با پیدایش انقلاب اسلامی و روی کار آمدن حکومتی دین محور و الهی منش، شعر آیینی و به تبع آن شعر مهدوی و انتظار نیز به سرعت رونق گرفت و شعراً مخصوصاً شاعران انقلاب از جمله، سید حسن حسینی، قیصر امین پور، بخشی از درون مایه‌های شعر خویش را به انتظار موعود اختصاص داده‌اند. آن‌ها با تبیین رویکرد انتظار در جامعه سعی کرده‌اند، ضمن ترویج فرهنگ مهدوی و اشاعه‌ی آن در اجتماع،

باورهای اعتقادی و دینی خود را در قالب شعر بیان کنند.

محمد رضا یوسفی (۱۳۹۵) در مقاله مهدویت، درون مایه اصلی شعر دفاع مقدس اعلام می‌دارد: مضمون سازی با موضوع مهدویت در شعر فارسی با پیروزی انقلاب اسلامی شکل تازه ای به خود گرفت به طوری که به یکی از اصلی ترین درون مایه های شعر دفاع مقدس تبدیل شد. میزان و نحوه پردازش شاعران به مهدویت، موضوع این پژوهش است. تحقیق در شعر دفاع مقدس نشان دهنده این حقیقت است که: شاعران مقاومت، صفات، شخصیت و نشانه‌های امام عصر عَلَيْهِ السَّلَام را دستمایه ساخت صور خیال شعری و مضامین شاعرانه نمودند. در شعر مقاومت، حکومت همراه با عدل آخرالزمان، پایان سردی و افسردگی تبعیض، گناه و ظلم است. در اشعار دفاع مقدس، رزمندگان حضرت مهدی عَلَيْهِ السَّلَام را به جان مادرشان و به خون شهدا سوگند می‌دهند که از پرده غیبت درآید. مهدی عَلَيْهِ السَّلَام جامع جمال و کمال است و هر انسان آزاده ای شیفته اوست؛ پس هرکس از عشق سخن بگوید معشوقش اوست. این حجم تصویرسازی و مضمون پردازی، متأثر از هویت دینی انقلاب اسلامی و ماهیت شیعی دفاع مقدس است.

-حسین سلیمی (۱۳۹۴) با تدوین مقاله با عنوان: ادبیات مهدوی و جایگاه آن در شعر سیدحسن حسینی شاعر آیینی معاصر می‌نگارد: در شعرکهن فارسی، مهدویت و انتظار از موضوعات و درونمایه‌های حاشیه‌ای و غیرمهم به شمار می‌آید. اندک‌اند شاعرانی که سروده‌های خود یا مجموعه‌های شعری خود را به طور کامل به موضوع مهدویت و ظهور اختصاص داده باشند. آنان بیشتر از منظری تلمیحی، تلویحی و یا به صورت اشارات تاریخی به این موضوع می‌پرداختند و یا در حدود مصراع، بیت و چند بیت درحوالی آن درنگ و تأمل می‌کردند. اما برخورد شاعران پس از انقلاب اسلامی با موضوع مهدویت و انتظار، دگرگونه است؛ در شعر شاعران، تا قبل از انقلاب اسلامی، مفهوم انتظار و مهدویت، مفهومی کلی و تئوریک است و در بستر اشعار مهدوی، عاطفه و صمیمیت چندانی احساس نمی‌شود. سیدحسن حسینی از شاعران معترض و انقلابی معاصر و شاید معترض ترین آنها به شمار آید. این موضوع را درونمایه و محتوای آثار او به ویژه در سالهای بعد از دوران دفاع مقدس که شاعر، شاهد فراموش شدن ارزشها و دستاوردهای انقلاب و جنگ است، نشان می‌دهد. بی‌هیچ‌گونه اغراقی می‌توان گفت؛ شعرانتظار، شعراعتراض نیز هست.

چنان که گذشت موضوع مهدویت در اشعار شاعران معاصر، با عنایت به التهاباتی که در جامعه ایران رخ داده است و به تبع واکنش سایر ممالک به ویژه غرب به مساله آخرالزمان، روند تحقیقات نیز متفاوت شده است. اما با نوع نگاه این پژوهش اثری خلق نگردیده است.

۲. بحث اصلی

۲-۱. قبل از انقلاب

یکسری عوامل باعث توجه آحاد جامعه به مسالهی منجی و ظهور می‌گردد. ممکن است این عوامل ایجابی یا سلبی باشد. با توجه به آنچه قبل از انقلاب در این مملکت پیش می‌رفت، توجه شعرا بیشتر سلبی بود. یعنی بنا به فقدان آنچه لازمه‌ی جامعه‌ی مطلوب است، شعرا به امید تحول و نجات دهنده بودند. ولی از آنجایی که بستر معرفتی و حکومتی وجود نداشت، لذا رگه‌های شعر مهدوی در آثار شعرا جلوه بارزی نداشت. از جهت معرفتی موضوع روشن است. وجود دانشگاهیان که بر اساس الگوی غربی و بر مبنای منابع مورد نظر آنها شکل گرفته بود، قاعدتا بستر آشنایی جوانان و متعلمان به علوم دینی، خصوصا مباحث مرتبط با منجی آخرالزمان را فراهم نمی‌کرد (ر.ک. فروزنده و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۰۴). بگذریم اینکه همین دانشگاهها نیز در دسترس همگان نبود. حکومت وقت هم بنا به دلایل مختلف که از حوصله این مقاله خارج است، تمایلی به اشاعه و ترویج این معارف نداشت. اما شرایط جامعه هم بنا به فضای مذهبی عمومی جامعه از زمان استقرار اسلام در ایران و ایضا تلاشهای علما و هم به جهت نابسامانیهایی که جامعه را رنج می‌داد، لزوم استقرار حکومتی همچون حکومت دینی مهدوی یا حکومت زمینه ساز ظهور احساس می‌شد. این موضوع در بین شعرای قبل از انقلاب که داعیه‌ی تحول و نهضت در ایران را داشتند بیشتر دیده می‌شود. در واقع نشاندهنده آنست که اصل عقیده مهدویت در ایران در ایجاد تحرک و پویایی و در عین حال امید آفرینی و بهبود اوضاع همیشه موثر بوده است. نکته دیگر اینکه در شعر شعرای قبل از انقلاب از جهت کمی، اشعاری مستقل و کامل در وصف حضرت دیده نمی‌شود؛ بلکه بیشتر آرزوی قیام و از بین بردن ظلم و ستم در جامعه است. از جهت کیفی هم موضوعات مربوط به آخرالزمان و منجی، مضمون محوری و متمرکز محسوب نمی‌گردد، در حد ذکر اسم و القاب یا آرزوی ظهورش محدود می‌گردد. با بررسی مضامین مورد نظر در دوابین شعرای دوره‌ی مورد نظر نتایج زیر حاصل گردید.

- در شعر پروین اعتصامی نامی از منجی و موعود و اسم حضرت نیست؛ اما از شعر امید در آثارش می‌توان سراغ گرفت.

صحیفه‌ای که در آن ثبت اشک و آه کنند چوشاه جورکند خلق درامید نجات (اعتصامی،

۱۳۹۰: ۲۶۶)

- فرخی یزدی یکی از شاعران انقلابی قبل از انقلاب است. در شعر ایشان مسیر انتظار به

وضوح بیان شده است.

گراز دو روز عمرا مرا یک نفس بماند در انتظار ناجی فریاد رس بماند (فرخی یزدی، ۱۳۸۹: ۱۳۹).

-عارف قزوینی هم از شاعران انقلابی و در عین حال مذهبی و در دوره‌ی معمم زبان فارسی است. این شاعر از شعرای زبان فارسی قبل از انقلاب است که مستقلاً در چهارده معصوم اشعاری سروده است؛ از جمله در مورد حضرت مهدی عَلَيْهِ السَّلَام .

سلام چهاردهم بر امام قائم بالحق
ظهور او همه خواهان و مقدمش همه عاشق
که گشته غایب و پنهان به امر حضرت داور
که تا بری بنماید جهان ز کفر سراسر
به امر خالق یکتا کند ظهور و همانا
زمانه را کند از عدل، مشکبیزو معطر
شفیع روز جزا شو مرا توای شه خوبان
توای یگانه شهنشاه دین و حجت و رهبر
(عارف قزوینی، ۱۳۸۱: ۴۵)

عارف از شعرای محدود قبل از انقلاب است که اسم دجال را آورده است:
گذاشت برسرما صاحب الزمان دجال
عمامه دار دگر پای در رکاب مکن
(عارف قزوینی، ۱۳۸۱: ۱۹۱)

-در شعر فریدون توللی موردی یافت نشد الا موارد امید بخشی که آنهم ربطی به محور مقاله فعلی نداشت.

-رهی معیری ۱۵ بار به امید و ناامیدی اشاره کرده است. شاید این موارد را بتوان برای موارد مد نظر تفسیر بنماییم.

با امید وصل از درد جدایی باک نیست
کاروان صبح آید از قفای نیمشب
(معیری، ۱۳۸۸: ۳۷)

دور از لب خندان توای صبح امید
از ناله زار مرغ شب را مانم
(معیری، ۱۳۸۸: ۴۸)

سید اشرف الدین گیلانی، شاعر مردمی و محبوب دوران قبل از انقلاب و شاعری که با اشعارش به انتقاد از اوضاع اجتماعی پرداخت و به شدت در پی اصلاحات بود، به دفعات به مبحث منجی و حضرت پرداخته است. سید یک ترجیع بند کامل در اوصاف جامعه موجود و طلب ظهور و حضور حضرت را دارد. این سروده‌ی جای تفسیر کامل دارد و هم اینک به عنوان سروده‌ی کامل ورد زبان مداحان است. بخشی از این سروده:

یارب چه محشری است در این آخرالزمان
شد قامت جمیع خلایق ز غم کمان
می بارد از چهار طرف غم ز آسمان
یک سمت ضعف مذهب و یک سمت قحط نان
عجل علی ظهورک یا صاحب الزمان
مولا لک الفداء لک الغوث الامان

عصمت به باد رفت ولایت خراب شد
 از شرق تا به غرب جگرها کباب شد
 مولا لک الفداء لک الغوث الامان
 بعضی زنان تلخ به دق مبتلا شدند
 مجموع کاینات دچار بلا شدند
 مولا لک الفداء لک الغوث الامان
 افسانه گشت شرع مبین وامصیبتا
 کی بود حال خلق چنین وامصیبتا
 مولا لک الفداء لک الغوث الامان
 هرگز ندیده اند چنین سالهای سخت
 بعضی به فکر نان و گروهی به فکر رخت
 مولا لک الفداء لک الغوث الامان
 کوریم و عاجزیم و عصایی نمی رسد
 هر چند عرض بنده به جایی نمی رسد
 مولا لک الفداء لک الغوث الامان
 حرص و نفاق و جنگ و عداوت شده زیاد
 گویا به روز حشر ندارند اعتقاد
 مولا لک الفداء لک الغوث الامان
 پیداست همچو ماه ز زیر نقابها
 در فکر لاس دسته عالیجنابها
 مولا لک الفداء لک الغوث الامان...
 پامال گشت مصحف و آیات کبریا
 منسوخ شد سخاوت و معدوم شد حیا
 مولا لک الفداء لک الغوث الامان
 فکری به حال ملت زار گدا کند
 بر عاشقان کرب و بلا اقتدا کند
 مولا لک الفداء لک الغوث الامان
 (حسینی قزوینی (گیلانی)، ۱۳۶۳: ۲۳۹).

یا صاحب الولایه دل خلق آب شد
 از قاف تا به قاف پر از انقلاب شد
 عجل علی ظهورک یا صاحب الزمان
 از سختی زمانه گروهی گدا شدند
 یک فرقه در به در ز خیال وبا شدند
 عجل علی ظهورک یا صاحب الزمان
 بر باد رفت مذهب و دین وامصیبتا
 بگرفته کفر روی زمین وامصیبتا
 عجل علی ظهورک یا صاحب الزمان
 پیران سالخورده جوانان تیره بخت
 دلها شد از گرانی امسال لخت لخت
 عجل علی ظهورک یا صاحب الزمان
 از هیچ سمت راهنمایی نمی رسد
 آماده ایم جمله بلایی نمی رسد
 عجل علی ظهورک یا صاحب الزمان
 بازار علم و دین و عبادت شده کساد
 ظاهر شده است بدعت و رایج شده فساد
 عجل علی ظهورک یا صاحب الزمان
 رخسار «عال قرمز و» این بی حجابها
 هر گوشه ای ستاده فرنگی مآبها
 عجل علی ظهورک یا صاحب الزمان
 از یاد رفت رسم قوانین انبیا
 رفتند زیر خاک بزرگان و اولیا
 عجل علی ظهورک یا صاحب الزمان
 کویک نفر که یاری دین خدا کند
 خود را ز شهر بند طبیعت جدا کند
 عجل علی ظهورک یا صاحب الزمان

این سروده به احتمال زیاد ناظر به این دعای امام زمان است: «اللهم عظم البلاء و
 برج الخفاء و انقطع الرجاء و انكشف الغطاء و ضاقت الارض و منعت السماء و الیک یا رب

المشکتی و علیک المعول فی الشده و الرخاء اللهم (فصل خ) صل علی محمد و آل محمد اولی الامر الذین فرضت علینا طاعتهم فعرفتنا بذلک منزلتهم ففرج عنا بحقهم فرجا عاجلا قریبا کلمح البصر او هو اقرب (من ذلک خ) یا محمد یا علی اکفیانی فانکما کافیای و انصرانی فانکما ناصرای یا مولای یا صاحب الزمان الغوث الغوث ادرکنی ادرکنی)» (نوری، ۱۳۸۰، حکایت ۲۴) مشابه همین در نماز امام زمان هم آمده است (ابن طاووس، ۱۳۳۰: ۴۶).

به خود امام زمان قسم
بشویید هم ره و متحد
بکشید بر سر مستبد
هله نیست وقت مجادله
بکنید کوشش و جهد وجد
زمداد خون خط باطله
(حسینی قزوینی (گیلانی)، ۱۳۶۳: ۲۸۶)

مرده ها از قبر بر خیزند با وجدو سرور
یعنی امروز است بهر شیعیان یوم الظهور
با کفن بیرون جهند از مقبره اهل قبور
روشنایی اوفتد در سطح مکان ای نسیم
(همان، ۱۳۶۳: ۱۷۰)

- در دیوان حجیم ملک الشعرا بهار مواردی را می توان یافت. از جمله:
قائم ال محمد گر کند ناگه ظهور
کله اش داغون به ضرب چوب قانون کنند
(بهار، ۱۳۴۴: ۲۶۳)

برای آگاهی قصد قتل حضرت پس از ظهور توسط مسلمانان (ر.ک مجلسی، ۱۳۶۸: ۳۰۶).
گویمش دین رفت از کف گوید این باشد دلیل
بر ظهور مهدی صاحب زمان من باکیم
(بهار، ۱۳۴۴: ۳۳۳)

- نیما با سروده معروفش در باب انتظار در صف شاعران حضرت قرار می گیرد.
تو را من چشم در راهم / شباهنگام / که می گیرند در شاخ تلاجن سایه ها رنگ سیاهی /
وزان دلخستگانت راست اندوهی فراهم / تو را من چشم در راهم / شباهنگام ... (نیما یوشیج،
۱۳۸۴: ۸۷).

- در شعر فروغ فرخزاد اسم امام زمان ذکر شده است:

من خواب دیده ام که کسی می آید
من خواب یک ستاره قرمز دیده ام...
کسی می آید
کسی دیگر
کسی بهتر ...

صورتش از صورت امام زمان هم روشن تر... (فروغ فرخزاد، ۱۴۰۰: ۳۶۶)
- امیری فیروز کوهی عموما از ناامیدی سخن می گوید:

زمان ما به سرآمد خیرخواهی یاس در این امید که شر از زمانه برخیزد

(امیری فیروز کوهی، ۱۳۶۹: ۲۵۷).

مرا به وصل خود ای گل امیدوار مکن که مرگ هم نکند آنچه انتظار کند

(همان، ۱۳۶۹: ۲).

در اشعار فریدون مشیری، ایرج میرزا، ابوالقاسم لاهوتی، پژمان یختیاری، سیاوش

کسریایی، سیمین بهبهانی و اخوان ثالث موردی یافت نشد.

۲-۲. شاعران بعد از انقلاب

انقلاب اسلامی ایران به عنوان بزرگترین رخداد تاریخی دوران معاصر، نتایج اجتماعی و فرهنگی جدیدی را در عرصه دیپلماسی و داخلی ایجاد کرده است. شعر فارسی از این اتفاقات غافل و بی بهره نیست. بررسی وضعیت شعرای پس از انقلاب در این مقاله بیشتر ناظر به دو دهه اول است. نکته اول، اینکه امام زمان عجل الله تعالی فرجه الیه تقریباً در شعر همه‌ی شعرای بعد از انقلاب دیده می‌شود. نکته دوم، هر چه از انقلاب فاصله می‌گیریم این حضور پررنگ‌تر می‌شود، چراکه همواره آثار فرهنگی متاخرتر از تحولات نظامی و سیاسی چهره نشان می‌دهد. انگار تازه مقاصد و اهداف واقعی انقلاب تجلی پیدا می‌کند. نکته سوم، وقتی رشته‌ی سخن به جنگ و جبهه می‌کشد این ویژگی بیشتر به چشم می‌خورد. سرودن اشعاری مستقل در مورد امام یک امر مرسوم و معمول می‌شود.

- سلمان هراتی که لابلای اشعارش پر از سروده‌های انتظار است، آمدن حضرت را به بهار

جهان تشبیه می‌کند:

درنگاهش دگردیستی گل سرخ را می‌شنوم وگرایش حاد آفتاب گردان را به محمدی شدن

از سبز این درختان خوش رفتار می‌فهمم بهار از تبار محمداست و جهان به تدریج در قلمرو

این بهارگام می‌زند (هراتی، ۱۳۶۷: ۳۳).

تو آفتاب بلندی ز عشق سرشاری

تو در حوالی این شب ستاره می‌ریزی

(همان، ۱۳۶۷: ۱۵۹)

- جلوه امید در شعر سهراب سپهری درخشان است و از انتظار سخن می‌گوید:

چشم انتظار حیرت شده بود پهنه‌ی انتظار

ربوه راز گرفته‌ی نور (سپهری، ۱۴۰۰، ۱۰۷).

بر تن دیوارها طرح شکست

کس دگر رنگی در این سامان ندید

چشم می‌دوزد خیال روز و شب
از درون دل به تصویر امید(همان، ۱۴۰۰، ۱۳).
نیست رنگی که بگوید با من
اندکی صبر سحر نزدیک است(همان، ۱۴۰۰، ۲۲)

محمد زهری ۴۰ بار واژه امید و ۱۷ بار اصطلاح انتظار را به کار برده است.
جان ما منتظر دیدار است به ظهورت بشتاب! خلق می‌گفتند: شاه مردان، آن گاه که فرو
پوشید روی عالم را کفه، گذری دیگر خواهد داشت(زهری، ۱۳۸۱: ۴۹۵).
-شعر شهریار خصوصاً آنگاه که به رزمندگان اسلام می‌رسد، بیشتر جنبه‌ی مهدوی
می‌گیرد. این شاعر ۸ بار از مهدی عَلَيْهِ السَّلَام و ۴ بار از موعود سخن می‌گوید.
سپاه مهدی صاحب زمان شما هستید   شما که نعره تکبیرتان دم عیساست
(شهریار، ۱۳۷۶: ۴۸۹)

چنانکه از پس فجر آفتاب می‌تابد   ظهور مهدی موعود هم همین حال است
(همان، ۱۳۷۶: ۴۸۹)

کنون که قائد اسلام نایب و مهدیست   منافق است که چرخیده چهره‌اش به قفاست
(همان، ۱۳۷۶: ۴۸۷)

نور نبوتی که به سیمای او گواه   کو نایب امام مبین است لاجرم
(همان، ۱۳۷۶: ۴۷۱)

ظهور مهدی موعود خواهید   دل بشکسته با این حال مضطر
خدایا نایب مهدی رساندی   به مهدی هم رسان احسان به آخر
(همان، ۱۳۷۶: ۴۷۵)

نویدت میدهم مهدی موعود   سر افشانی‌ش و بفشاریش در بر
ولیکن لطف حق با شرط تقواست   ظهورش را تویی مصداق و مظهر
(همان، ۱۳۷۶: ۴۷۵)

نوید مهدی موعود با اوست   همان خورشید عدل عالم آرا
(همان، ۱۳۷۶: ۴۲۸)

در انتظار مهدی موعود روز و شب   چون عقربک دقیقه شماران ساعتیم
(همان، ۱۳۷۶: ۴۲۷)

-شعر قیصر امین پور را باید گنجینه‌ی‌ی از معارف مهدوی دانست که اسرار و رموز عشق
به حضرت، شرایط ظهور، ویژگی‌های دوران غیبت و انتظار،... در آن آمده است. به چند مورد
که به طور کامل در وصف حضرت است، اشاره می‌نماییم.

وقتی تو نیستی
 نه هست های ما
 چونان که بایدند
 نه باید ها ...
 مثل همیشه آخر حرفم
 و حرف آخرم را
 با بغض می خورم
 عمری است
 لبخندهای لاغر خود را
 در دل ذخیره می کنم :
 باشد برای روز مبادا ...!
 وقتی
 تو نیستی
 نه هست های ما
 چونانکه بایدند
 نه باید ها ...
 هر روز بی تو
 روز مباداست (امین پور، ۱۳۸۸: ۲۰)
 روز ناگزیر
 این روزها که می گذرد ، هر روز
 احساس می کنم که کسی در باد
 فریاد می زند
 احساس می کنم که مرا
 از عمق جاده های مه آلود
 یک آشنای دور صدا می زند
 آهنگ آشنای صدای او
 مثل عبور نور
 مثل عبور نوروز
 مثل صدای آمدن روز است
 روز ناگزیر که می آید

روزی که عابران خمیده
 یک لحظه وقت داشته باشند
 تا سربلند باشند
 و آفتاب را
 در آسمان ببینند
 روزی که این قطار قدیمی
 در بستر موازی تکرار
 یک لحظه بی بهانه توقف کند
 تا چشم های خسته ی خواب آلود
 از پشت پنجره
 تصویر ابرها را در قاب
 و طرح واژگونه ی جنگل را
 در آب بنگرند
 آن روز
 پرواز دستهای صمیمی
 در جستجوی دوست آغاز می شود... روز وفور لبخند
 لبخند بی دریغ
 لبخند بی مضایقه ی چشمها
 آن روز
 بی چشمداشت بودن لبخند
 قانون مهربانی است
 ... روزی که سبز، زرد نباشد
 گلها اجازه داشته باشند
 هر جا که دوست داشته باشند
 بشکفند
 دلها اجازه داشته باشند
 هر جا نیاز داشته باشند
 بشکنند
 آیینه حق نداشته باشد
 با چشمها دروغ بگوید

دیوار حق نداشته باشد
بی پنجره بروید... این روزها که می‌گذرد، هر روز
در انتظار آمدنت هستم!
اما

با من بگو که آیا، من نیز
در روزگار آمدنت هستم (همان، ۱۳۸۸: ۴-۹).
شاهد مثال در این مورد متعدد و فراوان است و بیانگر روح جستجوگر و کمال طلب
شاعر است.
- هوشنگ ابتهاج ۱۷ بار اشعار امیدبخش و ۳ بار اشعاری که بیانگر انتظار است به کار
برده است.

در دامن پاک توست ای فردا
پایان شکنجه های خون آلود
ای فردا ای امید بی نیرنگ (ابتهاج، ۱۳۹۳: ۵۱)
بس آرزودر دل من مرد
چون عشق های خام جوانی
اما امید همره من ماند (همان، ۱۳۹۳: ۹۸)

باش که صد صبح دم زین شب امید مرا
(همان، ۱۳۹۳: ۱۲۶)
کز چشمه نگاه تو باران مهر ریخت
(همان، ۱۳۹۳: ۶۷)
آن آرزو که در دل امیدوار تست
(همان، ۱۳۹۳: ۲۰۶)
ز بس که خون دل چشم انتظار چکید
(همان، ۱۳۹۳: ۱۵۹)
چون سر زلف نکشم سر ز هوای رخ او
در باغ دل شکفت گل تازه امید
ای سایه صبر کن که برآید به کام دل
بیا که خاک رهت لاله زار خواهد شد

- شفیعی کدکنی چهار بار به انتظار و سه بار به امید اشاره دارد.

تو که ترجمان صبحی به ترنم و ترانه
(شفیعی کدکنی، ۱۳۷۸: ۱۳۸)
درنگه نیاز من موج امیدها تویی
و ه چه مست وبی خبر روی کرانه می روی
(همان، ۱۳۷۸: ۵۵)

- منزوی در اشعارش ۳۲ بار به امید ۱۴ بار به انتظار ۵ بار منتظر و ۶ بار موعود را به کار

برده است.

می سوزد از تموز زمان عشق، بر سرش

(منزوی، ۱۳۸۷: ۱۵۶)

کاین بی سوار از جاده های انتظار آمد

کاین بی قرار از راه های پر غبار آمد

(همان، ۱۳۸۷: ۱۸۵)

برای من منتظر هدیه واری است

که پایان محتوم هر انتظاری است

(همان، ۱۳۸۷: ۳۹۳)

فضای تو همه از جاودانگی لبریز

(همان، ۱۳۸۷: ۲۶)

ای کوکب امید! خدا را، هدایتی

چشم انتظاران را بگو تا راه بگشایند

خون به خاک آغشته اش از دیده بزدایند

سواری که در دستهای بزرگش

سواری به نام تو در هیأت مرگ

تو آن دیاری، آن سرزمین موعودی

غزلی زیبا در وصف حضرت غایب از نظر و شوق دیدارش را در آن بیان می کند:

به ذهن ظلمت اگر لحظه ای خطور کنی

بیا که سوک مرا، ای ستاره! سور کنی...

اگر تو- طالع موعود من!- عبور کنی...

اگر در آمدنت بیش از این قصور کنی

(همان، ۱۳۸۷: ۳۵)

خیام ظلمتیان را، فضای نور کنی

نشسته ام به عزای چراغ مرده ی خود

هنوز می شود از شب گذشت و روشن شد،

نه از درنگ، ز تثبیت شب هراسانم

جعفر کوش آبادی اینگونه از اشتیاق خود سخن می گوید:

من و آن کوچه تنگ

من و آن کوچه ی خاک آلود

خسته افتاده بزیر قدم رنجبران

که در آن پیرزنی تارش را

گوشمالی میداد

وچه عاشق میخواند

مژده ای دل که مسیحا نفسی می آید (کوش آبادی، ۱۳۶۷: ۶۹).

این سیر رو به فزونی شعر انتظار و اشتیاق و موعودگرایی با پیشرفت دهه های انقلاب

در اشعار شاعرانی همچون: موسوی گرمارودی، علی باباچاهی، علیرضا قزوه،... بیشتر خود را

نشان می دهد.

نتیجه‌گیری

شعر معاصر ایران با خط‌کش انقلاب به دو دوره قبل و بعد از انقلاب تقسیم می‌شود. ارزشها و آرزوهای شاعران در این دو دوره مختلف متفاوت است. از منظر نگاه این پژوهش، که نگرش به منجی است، شعر بعد از انقلاب با رشد قابل توجه و قابل ملاحظه نسبت به قبل از انقلاب (هم از جهت کمی و هم کیفی) روبرو می‌شود. این تمایز رشد تا حدی است که قیاس آنها قیاس مع الفارق می‌شود. در واقع انقلاب جانی دوباره به اعتقادات ناب اسلامی از جمله اصل موعودگرایی و انتظار می‌بخشد. شعرای آیینی، شعرهای زیبایی تقدیم ساحت تاریخ و پیشگاه امام عصر عجل الله تعالی فرجه الیه می‌نمایند. اما نتایج کلی این پژوهش:

- اصل عقیده‌ی مهدویت در شعر ایرانیان در ایجاد تحرک و پویایی و در عین حال امید آفرینی و بهبود اوضاع همیشه موثر بوده است.
- در شعر شعرای قبل از انقلاب معمولاً اشعاری مستقل و کامل در وصف حضرت کمتر دیده می‌شود.

- از جهت کیفی هم موضوعات مربوط به آخرالزمان و منجی، مضمون محوری و متمرکز محسوب نمی‌گردد، در حد ذکر اسم و القاب یا آرزوی ظهورش محدود می‌گردد.
- انقلاب به عنوان جامعه زمینه‌ساز ظهور، از همان ابتدا فرهنگ انتظار و منجی‌گرایی را در میان آحاد جامعه به ویژه شعرا جاری نمود. لذا امام زمان عجل الله تعالی فرجه الیه تقریباً در شعر همه‌ی شعرای بعد از انقلاب دیده می‌شود.

- هر چه از انقلاب فاصله می‌گیریم این حضور پررنگ‌تر می‌شود.
- وقتی رشته‌ی سخن به ادبیات مقاومت و جبهه می‌کشد این ویژگی بیشتر به چشم می‌خورد.

- سرودن اشعاری مستقل در مورد امام عصر عجل الله تعالی فرجه الیه مرسوم و معمول می‌شود.
- در ادبیات پایداری شعرا، رزمندگان را سربازان و پیروان امام زمان می‌دانند و جامعه ایران را نماد و الگوی حکومت مهدوی معرفی می‌کنند.

- هرچند در شعر قبل از انقلاب چهره منجی، مبهم، دور، منتقم و ظالم ستیز است در ادبیات بعد از انقلاب چهره منجی واضح، درخشان، قریب، عدالت‌گستر، محبوب و در شرف آمدن است.

- هرچه نگرش شعر قبل از انقلاب به امام عصر کلی و سطحی است، شعر بعد از انقلاب عمیق و با جزئیات کامل است.

- روی آوردن شعرای قبل از انقلاب به مباحث مهدوی بیشتر جنبه‌ی سلبی داشت ولی شعرای بعد از انقلاب بیشتر ایجابی به شعر مهدوی رو می‌آوردند.

منابع

۱. ابتهاج، هوشنگ (۱۳۹۳) *آینه در آینه*، چاپ بیست و هفتم، تهران: نشر چشمه.
۲. ابن طاوس، علی بن موسی (۱۳۳۰) *جمال الاسبوع بکمال العمل المشروع*، قم: الشریف الرضی.
۳. اخوان ثالث، مهدی (۱۳۹۳) *گزیده اشعار اخوان ثالث*، چاپ دهم، تهران: نگاه.
۴. اعتصامی، پروین (۱۳۹۰) *دیوان اشعار پروین اعتصامی*، تهران.
۵. امیری فیروزکوهی، امیر بانوی (۱۳۶۹) *دیوان*، چاپ دوم، تهران: انتشارات سخن.
۶. امین پور، قیصر (۱۳۸۸) *آینه های ناگهان*، تهران: ناشر افق.
۷. ایرج میرزا (۱۳۵۳) *دیوان*، به کوشش: دکتر محمد جعفر محبوب، چاپ: چهارم، تهران: شرکت چاپ افست گلشن.
۸. بختیاری، پژمان *دیوان* (۱۳۸۵) تهران: ناشر جهان بین.
۹. بهار، ملک الشعرا (۱۳۶۳) *دیوان*، چاپ اول، تهران: انتشار نگاه.
۱۰. بهبهانی، سیمین (۱۳۸۲) *مجموعه اشعار*، چاپ اول، تهران: موسسه انتشارات نگاه.
۱۱. توللی، فریدون (۱۳۴۸) *التفصیل*، چاپ سوم، شیراز: کانون تربیت شیراز.
۱۲. حسینی قزوینی (گیلانی)، سید اشرف الدین (۱۳۶۳) *جاودانه*، گردآورنده: حسین نمینی، چاپ اول، تهران: اشنا
۱۳. حیدری نیانایینی، هادی؛ سلمانی، مجید (۱۳۹۹) *بررسی تطبیقی مضامین اشعار مهدوی در ادبیات فارسی و عربی*، چهارمین همایش بین المللی زبان و ادبیات فارسی، یزد.
۱۴. رهی معیری (۱۳۸۸) *دیوان اشعار رهی معیری*، چاپ دوم، تهران: سایه نیما.
۱۵. زهری، محمد (۱۳۸۱) *برای هر ستاره*، چاپ اول، تهران: انتشارات توس
۱۶. سپهری، سهراب (۱۴۰۰) *هشت کتاب*، چاپ چهارم، تهران: مبین اندیشه.
۱۷. سلیمی، حسین (۱۳۹۴) *ادبیات مهدویو جایگاه آن در شعر سیدحسن حسینی شاعر آیینی معاصر*، موعه مقاله های دهمین همایش بین المللی ترویج زبان و ادب فارسی، اردبیل.
۱۸. شفیعی کدکنی، محمد رضا (۱۳۷۸) *آواز باد و باران*، با نقدی از: دکتر تقی پور نامداریان، چاپ دوم، تهران: نشر چشمه
۱۹. شهریار، محمد حسین (۱۳۷۶) *دیوان اشعار شهریار*، چاپ هیجدهم، تهران: زرین/نگاه.
۲۰. صالحی، پیمان؛ جهانی، هدیه (۱۴۰۱) *بررسی ادبیات مهدوی و امید دینی در اشعار سیدموسی طالقانی شاعر معاصر عراقی*، نهمین همایش ملی مطالعات و تحقیقات نوین در حوزه علوم انسانی، مدیریت و کارافزینی ایران. تهران.
۲۱. عارف قزوینی (۱۳۸۱) *دیوان*، تدوین: محمد علی سپانلو مهدی اخوات، چاپ اول، تهران: موسسه انتشارات نگاه.

۲۲. فروغ فرخزاد (۱۴۰۰) *دیوان کامل*، چاپ نهم، قزوین: انتشارات ازرمیدخت.
۲۳. فرخی یزدی (۱۳۸۹) *دیوان*، چاپ چهاردهم، تهران: انتشارات امیر کبیر.
۲۴. فروزنده، لطف‌الله؛ امیری، محمد هاشم؛ بهمنی، اکبر (۱۳۹۰) *شناسایی عوامل مؤثر بر استقرار حکومت مهدوی بر اساس رویکرد استراتژیک*، مشرق موعود، سال پنجم، شماره ۱۹، صص ۱۰۳-۱۲۹.
۲۵. کسرایی، سیاوش (۱۳۸۴) *مجموعه اشعار*، چاپ سوم، تهران: نشر کتاب نادر.
۲۶. کوش آبادی، جعفر (۱۳۷۶) *ساز دیگر*، تهران: انتشارات فرهنگ.
۲۷. لاهوتی، ابوالقاسم (۱۹۵۷) *دیوان*، چاپ اول، اداره نشریات به زبانهای خارجی مسکو.
۲۸. مشیری، فریدون (۱۳۹۵) *کتاب پنج دفتر شعر فریدون مشیری*، چاپ ۱، تهران: انتشارات مهر و ماه.
۲۹. مجلسی، محمد باقر (۱۳۶۸) *بحار الانوار*، ج ۵۲، ط بیروت، الوفاء.
۳۰. منزوی، حسین (۱۳۸۷) *مجموعه اشعار*، به کوشش: حسین فتحی، تهران: آفرینش، نگاه.
۳۱. نیک آیین سیده میترا، عطوفت شعار جهرمی فائزه (۱۳۹۵) *تجلی مهدویت و ظهور در شعر انقلاب اسلامی با تکیه بر اشعار قیصر امین پور و سید حسن حسینی*، اولین همایش ادبیات پایداری گیلان.
۳۲. نوری، حسین بن محمد تقی (۱۳۸۰) *نجم الثاقب*، چاپ چهارم، کتاب جمکران وابسته به مسجد مقدس جمکران
۳۳. نیما یوشیج (۱۳۸۴) *مجموعه شعری*، به کوشش: سیروس طاهباز چاپ هفتم، تهران: نگاه.
۳۴. هراتی، سلمان (۱۳۶۷) *مجموعه شعری (دری به خانه خورشید)*، چاپ اول، تهران: انتشارات سروش.
۳۵. یوسفی، محمدرضا (۱۳۹۵) *مهدویت*، درون مایه اصلی شعر دفاع مقدس، فصلنامه عصر آدینه، پیاپی ۱۹، صص ۵۹-۷۳.

